

BİRLEŞİK İNSANLIK ÜTOPYALARI

Emine YAVAŞGEL*

Utopies de l'humanité-unie et Liens sociaux

Comment caractériser les utopies actuelles de l'humanité-unie? Le terme même d'utopie convient-il en ce cas? Pour répondre à ces questions, on se propose de retracer les thèmes fondamentaux des utopies d'autrefois (la contestation sociale, la critique du pouvoir, l'invention de nouvelles socialités...) et de les confronter aux thèmes contemporains. La confrontation conduit à mettre en relief l'étendue des fausses similitudes.

Sur ce point, les utopies ouvrent un débat inachevé dans lequel se perçoit clairement l'étendue de leurs désaccords. Indéfiniment, l'hypothèse-ci suit la voie au développement de la communication généralisée, mais simultanément à l'indéfini des exigences individuelles, faisant ainsi du citoyen *L'homo communicant*, citoyen essentiellement libre et menacé par les contradictions de la liberté.

Mots clés: Utopie, Critique sociale, Démocratie radicale, Multiculturalisme, Citoyenneté mondiale, Imagination sociologique.

---

*Yrd.Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü

.....

“Çıktım erik dalına, anda yedim üzümü.”

Yunus EMRE

ya da

“Eğer görüntü’le gerçeklik bir olsaydı, Bilim’e gerek kalmazdı.”

Karl MARX

Giriş

Toplumsal olayları ve toplumsal gerçekleri tek yönlü yorum kalıplarına sığdırmaya çabalamak nafi bir çabadan öteye geçemez. Genel olarak toplumsal olay ve gerçekler çok yönlü ve bu nedenle de karmaşık bir yapı görünümünü sergilerler.

Her ilişkiler bütünü kendi içerisinde bir *iletişim dizgesi* (système de communication) barındırır. ‘Dizge çözümlemesi’ bugünün siyasal söyleminde baş sıralarda yerleşik bir deyim olarak karşımıza çıkmaktadır. Ve de siyasal dizgelerin işleyişini anlamak için kullanılan kavramsal çerçevenin tanımlanmasında gerekli çözümleme biçimi olması da kendisine ‘*dizge kuramı*’ denmesine yol açmaktadır. *Dizge* kavramı, öğeleri ya da bölümleri çeşitli ilkeler uyarınca birbirine bağlı düzenli bir bütünü ifade etmektedir. (Vardar, 1988: 82)

Söz götürmez bir durumdur ki, bir toplum iletişimsiz görevini yerine getiremez. Daha toplumbilimsel yaklaşımlı bir deyişle, iletişimsiz

olası bir toplumsal birleşme-bütünleşme düşünülemez. Toplumsal kurallarda tutum ve davranışların uygunluk derecesine göre oluşmuş bu bütünleşmenin merkezci görüntüsü her zaman bu kuralların tanımladığı toplumsal düzende daha fazla ya da daha az canlı bir katılım ile ilişki içerisinde bulunmaktadır. Bundan dolayıdır ki, bütünleşmede öncelik kuralcı olanındır. Kuralcı bütünleşme terimi Landecker tarafından kullanılmıştır. Bu bütünleşmeyi sağlayan kuralların toplumdaki 'aktörler' tarafından görülürlüğü de iletişimin çerçevesini çizdiği 'anlamaların veriş-alışı' ile ancak kendini gerçekleştirebilmektedir.

Bu genel toplumbilimsel ele alışlardan sonra salt siyasal alana dönersek, aslında bu düşünülerin karşılıklı ilişkilerle birbirine bağlanmış ögeler bütünü gibi görülen bir düzlem için, daha çok ta siyasal bir alt düzlem için geçerliliğini vurgulamak gerekir. Şöyle ki, tüm toplum düzeyinde gerçek, bütünleşme ile iletişim arasındaki bağlarda yattığı gibi alt siyasal dizge düzeyindedir de. Öyle ise, siyasal dizgenin güçlü ya da zayıf bütünleşimi siyasal enformasyon yaymakla yükümlü iletişim ağlarına bağlıdır diyebiliriz. Ya da bireysel düzeyden kalkarak yansımalar diye adlandırabileceğimiz siyasal dizgenin biri zayıf diğeri güçlü bütünleşmesi durumundaki '*siyasal katılım*' ve '*siyasal çözümüm*' bu iletişim ağlarına bağlı olarak görülüyorlar da diyebiliriz. Katılım-çözülme terimleri üzerinde biraz durmak gerekirse, katılım davranışlar bütünü ve de belli bir tutum göstergesidir. Belli bir ilgi düzeyine, büyük siyasal sorunlar üzerinde durabilme düzeyine dayanır. Çözülme gelince, siyasal

toplumbilim diline uygun olarak davranış ve tutumlarla toplumun siyasal çehresine yabancılaşma olarak tanımlanabilir. Bu durumda iletişime siyasal evrenin ve işleyişinin asal görünümüdür diyebilme olanağı doğmaktadır. (Gerstle, 1992: 65-72)

Çoğulculuk felsefesi

Çoğulculuk yeni bir deneyim değildir. Jürgen Habermas, birbirinden giderek uzaklaşan söylem evrenlerinin çoğul bir nitelik kazanmasını özgül olarak çağcıl deneyimin getirdiği bir şey olarak yorumlar. Ve birbirinden farklı iki tür çoğulculuğu biraraya getirir. Biri, iş bölümünden, gerçeklik, yargı ve beğeni ile ilgili söylemlerin karşılıklı olarak ayrılmasından kaynaklanan, Habermas'ın kendi başına çağcılığın en önemli özelliği olarak değerlendirdiği ve felsefecilerle toplumbilimcilerin en azından birkaç yüzyıldır birlikte yaşamakta oldukları çoğulculuk; öteki ise, çağcılığın yadsıdığı ve uygulamada alt etmek için büyük bir çaba gösterdiği gerçeklik, yargı ve beğenin yerleştirilmesini yeniden istemleyen gelenek bağlamlı söylemlerin çoğulluğu. (Habermas, 2000: 57-309)

Çaçıl anlamda, çoğulculuk anlayışının temel kaynağı, Alexis de Tocqueville'in bugün bile Siyaset Biliminin/Kuramının en önemli yapıtlarından biri olarak kabul edilen *Democracy in America* (*Amerika'da Demokrasi*) adlı yapıtıdır. Habermas'ta da Tocqueville'nin etkisi açıkça gözlemlenmektedir. *Kamusal alan* kavramı Tocqueville'nin

ulusal çoğulculuk anlayışının izlerini taşımaktadır.(Habermas, 2000: 237-255)

Şu bir gerçektir ki, Batı toplumlarında, genellikle Rönesans'la başladığı kabul edilen '*bireyselleşme*'nin beraberinde getirdiği, "çoğulculuk genörneği ile (düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüğü), hukukun üstünlüğü (temel hak ve özgürlüklerin siyasi iktidarın keyfi tasarruflarına karşı güvence altına alınması), siyasi iktidarın genel ve eşit oy, düzenli aralıklarla yapılan gizli oy (açık sayım ilkelerine dayalı seçimlerle el değiştirmesi) öğeleriyle ifade edilen biçimsel(usuli-procedural) bir demokrasi tanımına ulaşılmıştır."(Köker, 1995: 31)

William Connolly'nin de, 1996 yılında yayımladığı *The Ethos of Pluralization*'da *ulusal çoğulculuk* olarak adlandırdığı bu genörneği, 'bir ağaç görüntüsünde alansal, ulusal' bir toplum görünümü eğrilemesi üzerine kuruludur. Tocqueville, bir taraftan hem yerel yönetimler arasındaki farklı çıkarlardan kaynaklanan çekişmeleri hem de kültürel/dinsel kimlikler arası ilişkilerde ortaya çıkan ve gündeme getirilen ılımlı farklılık istemlerini önemli görerek, demokratik siyaset içindeki çatışmalara, kargaşalara ve mücadelelere olumlu bir değer yükler. Öte yandan da, belli bir ahlâk anlayışı, ortak değerler bağlamında Tocquevilleci çoğulculuk anlayışı ile belli bir ulus anlayışını 'bir ağacın sabit gövdesi ve kökleri' olarak ayrıcalıklı bir konuma koyar. Bu anlamda, çoğulculuk, "belli bir kimliğin merkezi ve temel konumunun yanında ontolojik varlıkları kabul edilmiş farklı kimliklerin birarada yaşadıkları

alanı kodlayan bir simgedir.” (Keyman, 1998: 65) Bu anlayışla, Tocqueville, demokratik çağcıl devletin merkezî kimliği yansıtan ulusal kültürü kendine temel alması gerektiğini vurgularken, çoğulculuk vizyonunu da ulus-devlet ve ulusal kültürün köklerini simgeleyen ‘ortak ahlâk’ anlayışıyla sınırlamış olur. Ve bu şekilde de Tocqueville, demokrasi kuramını, ‘gövdesi ve kökleri sabit bir ağacın dalları’ olarak kodlanmış farklı kimliklerin merkezî kimlik ile birarada yaşamalarını öngören bir ulusal-çoğulculuk anlayışı üzerine yapılandırmış bulunur. Tocqueville’in çoğulculuk anlayışından hareket eden William Connolly, eğer kamusal alan farklı kimlikler arası diyalogu içeren bir dolayım alanı ise, geç çağcıl toplumların tanıklık ettiğimiz bu karmaşık yapısına yanıt verebilecek bir çoğulculuk anlayışının üzerinde düşünülmesi gerektiğini savunmuştur. Connolly’ye göre, demokratik yönetimin ve kamusal alanın çok-kültürlü bir nitelik kazanabilmesi için yeni bir çoğulculuk ethosu’ndan hareket etmek gerekliliği söz konusudur. Connolly’nin *Tocqueville’ci çoğulculuğun çoğullulaştırılması* olarak tanımladığı çoğulculuk ethosu, ‘kimliklerin birarada yaşaması’ modelinden ‘farklılıkların beraber yaşaması’ modeline geçişi önermektedir. Bu anlamda çoğulculuk kuramı ile savunulan, kimliklerin biraradalığı değil, “bir toplulukla bu topluluğun ideal ve yararlarını eleştiren diğer topluluklar arasındaki ilişkinin örgütleniş biçimidir.” (Keyman, 1998: 65)

Çoğulcu toplum anlayışı, yalnızca farklı toplulukların birarada yaşamasını değil, aynı zamanda her topluluğun kendi değer ve ülkülerinin

sınırlarını tanımasını temel bir ilke olarak içermektedir. Bu ilke, *ötekine karşı sorumluluk ilkesi* olarak inşa edilebilir. Bu şekilde çoğulculuk kavramının ilişkiselliği ortaya konmuş olmaktadır. Bu anlamda çoğulculuğu yaşama geçiren, ötekiyle *diyalog* yoluyla, hem kendimizi anlamamızın, kendi kimliğimizi tanımlamamızın yolunun açılması, hem de ötekinin kimliğini tanıma fırsatının yakalanmış olmasıdır. Öte taraftan, farklılık üzerine kurulan kimlik istemlerinin '*farklılıkları ayrıcalıklaştırıcı*' bir niteliğe dönüşmesini engellemenin ön-koşulu kabul edebileceğimiz çoğulculuk anlayışı ile, toplumsal kimliklerin tarihsel ve söylemsel bir kurgu olup, yeniden tanımlanmaya açık nitelikte olduklarını belirtebilme fırsatının yaratılmış olması söz konusu olmaktadır. Bu nedenle, diyebiliriz ki, *ötekine karşı sorumluluk ilkesi*, farklılıkların siyasallaşmasını simgeleyen kimlik istemlerinin tarihselliğe açık, değişebilir ve dönüşebilir istemler olduğunu bize gösteren bir ilkedir. Bu bağlamda da, çoğulculuk ethosuna dayalı kamusal alan, "birbirleri arasındaki hem rekabet hem ortaklık ilişkilerini kendi kimlik istemlerinin sınırlarını tanıyarak ve ötekine karşı eleştirel sorumluluk ilkesi temelinde yürüten farklı kimliklerin devletle ilişki biçimini tanımlayan bir kavram, ve bu bağlamda da demokratik yönetimin temel modus operandisidir." (Keyman, 1998: 66) Çoğulcu toplum, böylelikle, *farklılıkların beraber yaşaması*'nı yaşama geçiren, benlik ile öteki ilişkisini çoğulculuk ethosu temelinde kuran bir toplumsal ilişkiler ağını simgelemektedir. Bu bağlamda kamusal alan da, çoğulculuk ethosunu, devlet-sivil toplum

ilişkinin düzenlenmesinde işlevsel olan, demokratik yönetim biçiminin kurulma olasılığının ön-koşulu şeklinde algılanmalıdır.

Buraya kadar, farklılık istemleriyle kamusal alan arasındaki ilişkinin nasıl kurulabileceği, demokratikleşme sürecinin temel sorusu konumuna getirilmiş olmaktadır. Özetlersek, çağcıl benlik anlayışı ve ulusal çoğulculuk anlayışı temelli, kamusal alan kavramının yukarıda tartıştığımız sorununu, öncelikle Habermas'ı izleyerek, daha sonra da Connolly'nin önerisinden hareketle iki boyutlu bir yaklaşımla çözüme yönelik şu şekilde bir önermeyi hedeflemekteyiz: 1/Habermas'ın kamusal alan kavramına gönderimle, kamusal yararın, kamusal alan içinde kimlikler arası *diyalog* yoluyla yaşama geçirilmesi; 2/Aynı zamanda da, bu diyalogun örgütlenme biçiminin *ötekine karşı sorumluluk ilkesi* temelinde düzenlenmesi. Görüldüğü üzere, kamusal alan, yalnızca, diyaloga dayalı farklı söylemler arası bir dolayım alanı değil, aynı zamanda da ötekine karşı eleştirel sorumluluk ilkesinden hareketle çoğulculuk ethosunun yaşama geçirildiği bir mekan konumundadır. Öyle ki, bu tanım, *hem kamusal alanın 'demokratik özne'si olacak benlik anlayışının kimlik/fark ilişkisi içinde çoğullaştırılmasını, ve böylece aynılığa değil farklılığa, bütünselliğe değil çoğulluğa, sabitliğe değil değişebilirliğe, ontolojiye değil tarihselliğe dayalı çok-boyutlu bir toplumsal kimlik tanımını gündeme getirir, hem de kamusal alanın uzlaşmaya dayalı değil, ancak kimlikler arası rekabet ilişkisinin 'çoğulculuk ethosu' temelinde örgütlenmesini gerekli kılar.* (Keyman

1998: 66) En yalın anlamda, çoğulculuk ethosu temelinde örgütlenmiş kamusal alan, toplumsal kimliklerin demokratik özne konumuna dönüşmesinin ön-koşuludur. Diğer bir anlatımla, kamusal alan, özdeşleşmeyi temel alan iki cepheli siyasete karşı toplumsal ilişkilerin çok-kültürlü düzenlenmesini olası kılan çoğulculuk ethosunu çıkararak, toplumsal kimliklerin kendi kimlik istemlerinin *sınırlarını* tanımalarını, kimliklerini aşarak toplumsal ilişkileri çözümlemelerini sağlar, ve bu anlamda da demokratik yönetimin kurala dayalı temelini kuran ilkeler üzerinde bir anlaşmaya varmalarının yolunu açar.

Günümüz dünyasının en çarpıcı ve karmaşık siyasal sorunlarından biri, ulus-devletlerin kimlik siyasetlerinden kaynaklanır. Farklı kültürel kimlikler temelinde ifadesini bulan söz konusu siyasal istemlere yanıt vermekle yükümlüdür ulus-devletler. Belirli bir ulus-devlet içinde farklı kültürel grupların varlığının tanınmasına yönelik bu istemler, farklılıkların korunmasına, ifade edilebilmesine olanak tanıyacak kültürel hakların kabul edilmesini, farklı kültürel kimlik gruplarının ulus-devlet içinde yer alan özerk varlıklar olarak tanınmasını erek edinebildiği gibi, ulus-devlet çerçevesi içinde yeralan grupların ayrılarak bağımsız yeni bir devlet kurabilmelerini de hedefleyebilmektedir. Bu sorunlar, ulus-devlet çerçevesi içinde işleyen görece yerleşik ve sağlam temsili demokratik düzenler ile otoriter siyasal yapılanmaların çözülme sürecinin yaşandığı geçiş sürecindeki toplumların karşı karşıya geldiği yeni, ancak ortak bir alanı oluşturmaktadır diyebiliriz. Sözü edilen ortaklık, birbirlerinden çok

farklı tarihsel, kültürel, ekonomik siyasal özellikleri bulunan toplumlar arasında bir benzerlik olduğunun ileri sürülmesi biçiminde anlaşılmalıdır. Burada, kültürel kimlik farklılıkları temelinde ifadesini bulan siyasal istemlerin gündeme getirdiği ortak sorunlar alanı, hem yerleşik temsili demokratik sistemlerde, hem böyle bir demokratik düzene geçme amacını ilan etmiş toplumlarda, böylesi bir demokratik düzenin meşruluk dayanaklarından birini oluşturan siyasal kültürel türdeşlik anlayışının sorgulanması anlamındadır. Bu sorgulamanın belki de en önemli yanı, demokratik meşruluk kavramının içeriğini ve siyasal sonuçlarını, gerçekte varolan biçimiyle temsili demokrasiye özgü meşruluk anlayışını aşan yeni bir çerçevede kurmayı gerektirmesidir.

Günümüzde uygulandığı biçimiyle liberal-demokratik temsili düzenler, aralarındaki başkanlık düzeninden parlamenter düzene dek uzanan geniş bir yelpazede yer alan ve her toplumun kendi tarihsel deneyiminin etkilerini de taşıyan farklara karşın, temelde aynı ilkelere dayanmaktadır. Bu ilkeler, kısaca bireyin temel hak ve özgürlüklerinin hukuk devleti ilkesi uyarınca güvence altına alınması; siyasal iktidarın belirli dönemlerde, genel ve eşit oy ile gizli oy açık sayım ilkelerine uygun olarak yapılan seçimlerle el değiştirebilmesi fırsatının varolması ve siyasal iktidarın kendi içindeki kurumsal unsurlar, öncelikle de bağımsız yargı organı ile kendi dışında kalan örgütlü toplum kesimleri tarafından denetlenebilmesi ve iktidardan hesap sorulabilmesi biçiminde özetlenebilir.

Uygulamada varolan biçimiyle bu ilkelere dayanan liberal-demokratik temsili düzen, yürürlükte olduğu hemen her toplumda, temel değer olarak bireysel hak ve özgürlükler kavramına ve temel işleyiş çerçevesi olarak da ulus-devlete dayanmaktadır. Bu nedendir ki, ulus-devlet demokrasinin bir ön koşulu olarak görülmektedir. Liberal bir değer olan bireysel özgürlük ile ortak rızanın asıl gönderge çerçevesini oluşturan toplumsallığın ulusla birleşmesi, temsili düzenlerin siyasal meşruluk açısından karşı karşıya buldukları sorunların en önemli kaynağını oluşturmaktadır.

Çağcıl toplumun karmaşık yapısı, ekonomik, kültürel, düşünyapısal ya da yaşam biçimi seçimlerinden kaynaklanan farklılıkları ve dolayısıyla da eşitsizlikleri bünyesinde barındırmaktadır. Ulus-devletin meşruluk temellerini sarsmaması koşuluyla bu farklılıkların siyasal olarak ifade edilmesinin kabul edilebileceğini ileri sürmek, toplumsal kararların alınması ve uygulanması süreçlerinde 'ortak toplumsal rıza'nın sınırsız ve engellenmemiş bir katılım ile oluşması gerektiğini temel kural kabul eden demokratik meşrulukla çelişmektedir. Bu çelişki, yalın bir dille, ulus-devletin baskıcı siyasal gizilgücünü de açığa vuran bir çelişki olmaktadır. Bir meşruluk biçimi olarak *ulus-devlet* ile *demokratik meşruluk* kavramı arasındaki çelişkili gerilim, Charles Taylor'ın da dikkat çektiği gibi, temsili demokratik düzenlerde, yüzeysel demokrasi görünümünün ardında, devletin zorlayıcı gücünü dengeleyen ve denetleyen bir baskıcılığa kaynak

oluşturabilir. Taylor, bu durumu ‘*yumuşak despotizm*’ olarak tanımlamıştır. (Atiker, 1998: 80-85)

Demokrasiyi, gerçekte uygulandığı biçimiyle temsili bir düzenin adı olarak anlamak yerine, siyasal meşruluğun ülküsel ölçütlerini içeren eleştirel bir kavram biçiminde yeniden oluşturma girişimleri, devletin varlığını ve bütünlüğünü koruma mantığına dayalı siyaset anlayışını da aşmaktadır. Ve böylelikle, toplumsal sorunların, doğrudan devletin ana görevi içinde yer almayan, hatta ondan büyük ölçüde bağımsız ve özerk olması hedeflenen bir başka alanda, tartışma süreci sonunda erişilecek uzlaşma ile meşruluk içinde çözülmesi gerektiği temel kural olarak kabul edilmektedir.

Konuya, öncelikle, daha çok felsefi biçimde yaklaşan kuramcılar, çağcıl toplumlarda birliğin kaynağının ortak bir adalet kavrayışı olduğunu savunmaktadırlar. Şu bir gerçektir ki, bütün Batı dünyasında, hem ulusal azınlıklarda hem de çoğunluk ulusta siyasal değerlerde bir yakınlaşma gözlemlenmektedir. Siyasal değerler bakımından, Almanlar, Fransızlar ve büyük olasılıkla İngilizler, hiçbir zaman, şimdi olduğu kadar birbirlerine yakın olmamışlardır. Ancak, sözü edilen yakınlaşmanın, gerek çoğunluk ulusların gerekse ulusal azınlıkların özyönetim arzularında herhangi bir azalma etkisi yapmış mıdır sorusunu da kendimize yöneltmeden geçmemeliyiz.

Buradan şu sonuca varmak olası olmaktadır. Demek ki, toplumsal birlik için paylaşılan değerler yeterli değildir. İki ulusal grubun

aynı değerleri ya da adalet ilkelerini paylaşmaları, iki ayrı ülke olarak kalmak yerine, onları birleştirmeye yetmez. Buna yol açan, eksik olan duygulanım olarak göze çarpan bir *kimlik fikri*'dir. Paylaşılan bir kimlik fikri yok ise birleşmeden söz etmek güç olacaktır. Sözgelimi, ortak değerleri olmamasına karşın, Amerikalıları birarada tutan şey aslında *Amerikalılar* olarak bir kimliği paylaşmalarıdır. Oysa ki, İsveçliler ile Norveçlilerde gördüğümüz gibi, İskandinav ülkeleri olarak paylaştıkları ortak değerlerin varlığına karşın, ortak bir kimliğin yokluğu onları ayrı tutmaktadır. Bu noktada, paylaşılan, ortak yaşanan kimliğin nereden geldiği, nasıl oluştuğu sorusuna da açıklık getirmeye çalışmak gerekir. Ulusal devletler için, bu sorunun yanıtı bellidir. Bu türden devletlerde, kimlik tarihin, dilin ve bir anlamda belki dinin ortaklığından türer. Ancak, bu değerlerin çokuluslu devletler içinde geçerliliğinden söz etmek olası değildir. Öyle ise, çokuluslu devletlerde ortak kimlik nereden geliyor? Burada yanıtı, yurtseverlik duygusunda aramanın en doğru yaklaşım olabileceğini, bugün bu konuda en iyi örnekleri sergileyen ABD ya da İsviçre gibi ülkelere bakarak görebiliriz.

Söz konusu ülkelerde görüldüğü üzere, kültürel bakımdan çeşitlilik sergilenmesine karşın, güçlü bir yurtseverlik duygusu yaratılmıştır. Paylaşılan çok güçlü bir *gurur*'dur esasında, bu yurtseverlik duygusuna yerleşmiş. Gururun kaynağı da yaşanmış, elde edilmiş *tarihsel başarılar*'dır. Bu tarihsel başarıların yarattığı gurur duygusu, özellikle, eğitim yoluyla, her fırsatta anımsatılarak pekiştirilmiş, unutulmaz

kılınmıştır. Sözelimi, Amerika'da cumhuriyetin kurulması tarihi olayı, Amerikan siyasal kimliğinin dayanağını oluşturan en önemli gurur kaynaklarından biridir. Ve bu gurur, okulların programlarında, yurttaşlık bilgisi olarak oldukça bilinçli bir biçimde pekiştirilen bir konudur. Ancak, tarihe baktığımızda, her paylaşılan tarihin, gurur olmadığı, kimi zaman huncm ve bölünmenin kaynağı olduğu görülmektedir. (Kymlicka, 1998: Bölüm IX)

Birleşik insanlık ütopyaları

Avrupalı kuramcılar da Avrupa Topluluğu'nun doğasını ve gerektirdiği yurttaşlık biçimini anlamaya çaba harcarken bu ikileme karşılaşıyorlar. Habermas'a göre, Avrupa Birliği başarılı ulusal devletleri niteleyen ortak gelenekler, kültürler ve diller temelinde sağlanamaz. Bunun yerine, Avrupa yurttaşlığı, paylaşılan adalet ve demokrasi ilkelerine dayanan *ulus-ötesi bir anayasal yurtseverlik* temelinde kurulabilir. Charles Taylor ise, birlik için paylaşılan değerlerin yeterli olmadığını, dikkatleri kimlik sorununa çekmek gerektiğini savunuyor. (Kymlicka, 1998: 287) Paylaşılan değerler ve gurur kaynağı, bir tarihin çokuluslu bir devlette dayanışmanın sürmesine yardım eder hiç kuşkusuz. Ancak, tek başlarına, ayrı ayrı özyönetimli uluslardan oluşan ülkelerde ortak bir kimliğin yaratılmasına ne derece yetkindirler, bir soru işareti olarak karşımızda durmaktadır.

Hem çokuluslu, hem de çoketniklikli ülkelerde, kültürel gruplar çeşitli olmakla kalmazlar, bu grupların bir bütün olarak ülke imgeleri de çeşitlidir. Bu, bir çoketniklikli ve çokuluslu devletin üyelerinin çeşitliliğe saygı göstermeleri gerektiği anlamına gelir. Charles Taylor, çokuluslu bir topluluğu birarada tutan değer, olgunun ne olduğu sorusunun tartışmaya açık, açık uçlu bir soru olduğunu kabul eder. Ancak, şu yöndeki kanısını da vurgulamadan geçemez. Ona göre, yurttaşlar, *derin ayrılık* üzerine yükselen bir toplum kurmak için, birlikte çalışmayı, *heyecan verici ve bir gurur kaynağı* olarak görürlerse eğer, onu birarada tutmak için özveride bulunmaya hazır olabilirler. (Atiker, 1998: 76-78) Eğer, bu türden bir yapıya sahip bir ülkede yaşamlarını sürdüren yurttaşlar, ülke içindeki başka etnik ve ulusal gruplara yönelik zaten oldukça güçlü bir kimlik duygusu taşıyorlarsa, derin ayrılıklarını esin ve heyecan verici kılma fırsatı bulacaklardır. Ancak, kültürel ayrılığın değerine belli belirsiz bir bağlılık, ülke içinde güçlü bir özdeşleşme duygusu yaratmayabilir. Sözgelimi, İsviçre gibi çokuluslu bir ülkede, bu güçlü karşılıklı özdeşleşme duygusunun varlığından rahatlıkla söz edebiliriz.

Will Kymlicka'ya göre, ne kadar tartışmalı da olsa, *güçlendirilmiş bir yurttaşlık kimliği*, özellikle, liberallerin savunduğu *ortak yurttaşlık kimliği*'ne göre, etnik ve ulusal azınlıkların istemlerine daha işlevsel olarak yanıt verebilir. Şu gerçeği görmek gerekir, "göçmenleri ve azınlık durumundaki grupların çoketniklilik ve temsil hakları istemleri, esas olarak *katılım*, büyük toplumun tam üyesi olma

istemlerinden başka birşey değildir. Bunu istikrar ya da dayanışmaya tehdit olarak görmek mantıksızlıktır ve genellikle temelde bu gruplara karşı cehaleti ve hoşgörüsüzlüğü yansıtır.” (Kymlicka, 1998: 290) Ondokuzuncu yüzyıl İngiliz kuramcısı A.V.Dicey, o dönemde, istikrarlı bir çokuluslu federasyonun, yurttaşları arasında ‘*çok özgün bir duygu halini*’ gerektirdiğini belirtmişti. Dicey’e göre, bu ülke yurttaşları birlikliliği değil, birliği istemektedirler. İşte bu noktada, bu isteği yaşanılır kılacak *özgün bir duygu*’nun varlığından haberdar olmaktadır. Tartışma açık bu konuda, çözüme ulaşabilmek için, insanlık adına, kuramcılara düşen, sözü geçen bu *özgün duygu*’nun içeriğini açığa çıkarmak, bir anlamda doğasını keşfetmek olmalıdır.

Genel olarak söylersek, azınlık grupların temsil hakları istemi bir katılım, bir kapsanma istemidir. Dışlandığını hisseden gruplar büyük topluma katılmak isterler ve farklılıklarının tanınması ve düzenlenmesi bu katılımın kolaylaştırılmasına yöneliktir. Dolayısıyla, siyasal ve toplumsal düzenler açısından çoketniklilik ve temsil hakları, toplumsal bütünleşme ve siyasal birliği bozucu değil, aksine geliştirici niteliklere sahiptir.

Ashında, Adam Smith’in, *The Ethnic Origins of Nations* adlı yapıtında açıklıkla belirttiği gibi, uluslar, kendileri de mitler ve simgeler yolu ile ortaya çıkan, ancak esneklik gösterebilen bir kimliği taşıyan etnik yapılardan türerler. Ulus kavramının özelindeki etnik yapıya karşın, çoktopluluklu ülkedeki, ulusal azınlığın özyönetim haklarının bütünleştirici bir işlev görebileceğini söylemek zordur. Bu nedenle, liberal

demokrasi önerisi olarak gündemde bulunan ortak yurttaşlık stratejisini izleyen çok az sayıda demokratik çokuluslu devlet vardır.

John Rawls'a göre, ortak yurttaşlık, yalnızca makul olma, hakkaniyet, uzlaşma isteği ve ötekine yardım elini uzatma gibi siyasal erdemleri iletir. (Müftüoğlu, 2003: 31-43) Bunun içindir ki, ortak yurttaşlık anlayışı, adı geçen bu erdemleri, çoklu-topluluk içinde ne denli uygulayabilmektedir sorusu ile karşılaşıldığında uygun bir yanıt vermenin güçlüğü çekilmektedir. Dolayısıyla buraya kadarki değinilerden hareketle, rahatlıkla, kendilerini ayrı uluslar ya da halklar olarak gören azınlıklara ortak yurttaşlık dayatmak, çokuluslu bir devlette çatışmayı olası kılabilecek bir unsur olabilecektir diyebiliriz. (Kymlicka, 1998: 280)

Yakın zamanlarda yapılan araştırmalar göstermiştir ki, özyönetim haklarını reddetme ya da ortadan kaldırma girişimleri, çatışma olasılığını arttırıcı nitelikte olabilmektedir. Rusya'da olduğu gibi, Makedonya'da, Eski Yugoslavya Cumhuriyeti topraklarında yaşananlar bugün bunu kanıtlar niteliktedir. Kamusal yararı iletirmek ve adalet sorunlarını çözüme kavuşturmak için gereken dayanışma duygusu yaratılmadığı sürece, eğer etnik topluluk tek bir yurttaşlığın olanaksız olacağı kadar derinden bölünmüş ise, ülke toprakları da bölünme tehlikesi içerisine girebilecektir. Ayrılmayı düşünmekten yana daha istekli olunacak bir durumla karşı karşıya kalılabilecektir. Eğer gerçekten, Miller'a göre, ulusal kimlikler, yan yana yaşayan iki ayrı milliyetle karşı karşıya olduğu izlenimini verecek kadar güçlü hale gelmişlerse, orada ayrılma

siyasetlerinin yapılmasını görmemezlikten gelemesiniz. (Kymlicka, 1998: 242) Ancak, dünyada yaşamakta olan devletlerden daha çok sayıda millet olduğu bir gerçektir. Ve de bu milletlerin tarihsel bir geçmişe dayanan ulusal bilinçlerini bir kalemde silebilecek ya da değiştirebilecek bir gücü varsaymak ta olanaklı değildir. Dolayısıyla, çokuluslu devletleri birarada tutmanın yolları üzerinde ilerlemek çetrefil bir görev olarak kuramcıların karşısında durmaktadır.

Claude Lévi-Strauss, insanlığın çoğulluyu kavrayışını öne çıkarırken, bu kavramın insanlığın artık 'bir ve bölünmez' olmadığı anlamına gelmediğini de belirtmektedir. Lévi-Strauss'un söz konusu çoğulluk kavrayışı, yapısalcılığın, yalnızca farklılıkların anlamlı olduğu ve düzen oluşturduğu yolundaki büyük fikrine güç vermektedir. (Lévi-Strauss, 1997: 10-25) Tıpkı, buradaki gibi farklılık üzerine Fransız düşününü kendisini Derrida ve Lyotard'da da ısrarla devam ettirmektedir.

Ancak, en çok güçlüğü çekilen şey, ortak değerler arasındaki *diyalog*'un o uzun ve güç yoludur. Tekil oluşumlar arasında bir hareket birliğinden hareketle *kültür diyalogu*'na geçmenin olasılığı ve gerekliliği ile son noktayı koymak istiyorum, bu konuda yine Lévi-Strauss'tan yararlanarak, tek bir evrensellik kutbunun olduğu saptamasından yola çıkarak. Lévi-Strauss'a göre, "evrenselliğe, kentselliğe ya da laikliğe (tartışmanın terminolojisine göre), her tür aidiyeti, özel bir gelenek içinde kurulmuş herşeyi reddederek ya da inkâr ederek, ya da mümkün tek temel temel yokluğu ve kaybı olduğunu belirterek varılacağını sanmak

bir hatadır.(...) İstese de istemese de her kültür, P.Ricoeur'ün ifadesini kullanırsak, özel bir karışımdan oluşmuş 'etico-mitsel bir çekirdek'tir. Bu çekirdek, eleştirilmek yerine inkâr edildikçe, çoğu zaman daha da etkinleşmektedir." (Lévi-Strauss, 1997: 15) Bu nedenle, "Fransızca'daki sözcükle oynarsak; 'Culte'ler (tapınma yolları) 'culture' nüvelerinin, başlangıç senaryolarının yaşama geçme biçimleridir. Ve bu tapınma yolları da, bizzat evrenselliği amaçlamalarıyla, ortak değerlerimizin hala bölgesel olduklarının tanıklarındır." (Lévi-Strauss, 1997: 16)

Çağcıl demokrasilerin günümüzde karşı karşıya kaldıkları en önemli gerginlik aslında, serbest piyasa koşulları ile demokrasi arasındaki gerginliktir. Bu durum, kendisini özellikle eşitlik ve özgürlük sorunsalının siyasal düşünce tarihinde kuramsal olarak kurgulanması şeklinde gösterir. T.H. Marshall'ın yurttaşlık üzerine değerlendirmeleri, bu konuda yapılmış en önemli değerlendirmeler olarak anılır. Marksizm-Liberalizm tartışmasında bir köprü işlevi gören Marshall'ın çalışması, savaş sonrası İngiltere'sinde ortaya çıkan yeniden yapılanmanın getirdiği siyasal yapılanmayı anlama gereksinmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Kapitalist pazarın doğasında temellenmiş yaygın toplumsal ve ekonomik eşitsizlikten kaynaklanan dar gelirliliğin varlığı ve özel mülkiyet arasındaki çelişki, Marshall'ın yurttaşlık kavramının kalkış noktasını oluşturur. Marshall, bu tür çelişkileri çözmede yurttaşlığın yaygınlaştırılmasını önerir. Ayrıca, bu olgu, aynı zamanda, siyasal bir araç

olarak siyasal kamu alanının denetlenmesini de sağlayabilecektir. (Barber, 1995: 265-317)

Son olarak, bu konuda liberal erdem kuramı üzerinde durmayı gerekli görmekteyiz. Evrensel bir yurttaşlık düşüncesinin tanımlanmasına katkıda bulunmalarına karşın, liberaller özellikle haklar ve sorumluluklar arasındaki dengesizlik konusunda eleştirilmişlerdir. Yurttaşlığı salt yasal bir statüye indirgemek konusunda eleştirilen liberaller, ortak bir iyi etrafında toplanma düşüncesine karşı çıkmaktadırlar. 80'lerde liberal kuramcılar, yurttaşların sorumluluklarının ne olması gerektiği konusunda çok, hakların meşrulaştırılmasıyla ve söz konusu hakların kurumlar tarafından korunmasına gerekçe gösterilmesiyle ilgilenmişlerdir. Liberal kuramcılara göre, sorumlu yurttaşlık için gerekli olan erdemler dört gruba ayrılır. Bunlar, genel erdemler (cesaret, yasalara uyma, bağlılık), toplumsal erdemler (bağımsızlık, açık fikirlilik), ekonomik erdemler (iş ahlâkı, engelleme kapasitesi, ekonomik ve teknolojik değişmelere uyma yeteneği), siyasal erdemler (diğerlerinin haklarına saygı gösterme kapasitesi, ödenebilecek miktarın talep edilebilmesi yeteneği, resmi makamda olanların performansını değerlendirebilme yeteneği ve kamusal söyleme katılma isteği)dir. (Barber, 1995: 265-317) Liberal erdem kuramının en ağırlıklı üzerinde durduğu son iki erdem, otoriteyi sorgulayabilme yeteneği ve kamusal söyleme katılma isteğidir. Otoriteyi sorgulama gereksinmesi, kısmen yurttaşların temsilî bir demokraside kendilerini yöneten temsilcileri seçmesi olgusundan kaynaklanır. Bu

nedenle, yurttaşların önemli bir sorumluluğu, söz konusu resmi görevlileri yakın takibe alarak bu görevlilerin davranışlarını değerlendirmektir. Kamusal söyleme katılma ise bir demokraside hükümetin aldığı kararların kamuya açık bir biçimde olması gereğidir. Kamusal söylem erdemi, manipülasyon ya da zorlamadan çok, bireyin düşüncelerini anlamlı ya da samimi bir biçimde kurgulayabilme isteğini de içselleştirir.

Günümüzde toplumun temel belirleyicilerinin, sermaye birikimi ve büyük örgütlenmeler olduğu açıktır. Bireylerin neredeyse terapi yoluyla yetişkin hale getirildiği, iletişim araçlarının hegemonik söylemler kurguladığı kamusal alanda bireyin olup biteni anlama kapasitesini giderek yitirdiği ve atomize olduğu, bireysel kimlikler içinde bireyin, yurttaştan çok tüketici konumunun önplana çıktığı göz önünde tutulduğunda, katılımcı ya da sorumlu yurttaş düşüncesinin yeniden biçimlendirilmesindeki güçlükler daha kolay anlaşılır kanısındayız. Oysa ki, siyasal kurumların işleyişi, bireylerin hem kendilerini farkçı, etnik, sınıfsal ve dinsel toplulukların üyeleri olarak hem de yurttaşlardan oluşan bir toplulukta yer alan özgür ve eşit bireyler olarak tanımlayabilmelerine bağlıdır.

Sonuç

'*Millet*' kavramını, genel anlamda kendi ortak tarihi ve kültürü olan, yine genellikle belirtilmiş bir toprağa sahip bir etnik grup olarak açıklamak olasıdır. Böyle bir milletin, siyasal ve bölgesel bir '*territoryal*

yapı' olarak tanımlayabileceğimiz bir devleti olabilir ya da olmayabilir. Bu nedenle denilebilir ki, milliyetçilik, belli bir etnik grubun ya da topluluğun, kendi devletini kurmak ya da varolan bir ulus-devleti savunmak amacını güden bir hareketin düşün yapısıdır. (Hobsbawm, 1995: 15-50)

Milliyetçilik yalnızca, gelişmiş ülke düşün yapısı değildir. Gelişmekte olan ülkelere baktığımızda, milliyetçilik tarımsal bir toplumdan sanayi toplumuna geçişin bir aşamasıdır. Böyle bir aşamada, ortak dil ve paylaşılan kültür, değişken bir sanayi toplumu için önemlidir, hatta gereklidir. Milliyetçilik, bu dönemde daha çok, bir genel iktisadî kalkınma alanı içinde görülmelidir. Sanayileşmeye geçiş sorunsalına odaklanmış gibidir. Bu noktada şu konuya değinmeden geçmemek gerekir. Kimi düşünürlerce, milliyetçiliğin temelinde, dünya kapitalist ekonomisindeki değişik bölgelerin, dengesiz gelişme olgusu yatmaktadır. (İnsel, 2002: 763-776)

Günümüz dünyasında, etnik kimlik istemlerinin ise, özellikle ayrılıkçı akımlar tarafından dile getirildiği görülmektedir. Ve hatta, etnik kimlik olgusuna dayandırdıkları savunularını milliyetçilikle çakıştırmaya çabalamaktadırlar. Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik* adlı yapıtında, özellikle, bu iki kavramın birbirinden ayırdedilmesinin önemini vurgulamaktadır. (Hobsbawm, 1995: 25-224) Hobsbawm'a göre, milliyetçilik, siyasal bir programdır. Ve üstelik tarihsel açıdan hayli yenidir. Uygulamada bu program, olabildiğince yekpare bir toprak parçası

üzerinde egemenlik kurma anlamına gelir. Aynı zamanda da, Hobsbawm, son iki yüzyıllık tarihin bulanık sularından çarpıcı sonuçlar çıkardığı yapıtında, milliyetçiliği, insanların zenginleşen kimlik arayışlarının çok gerisinde kalan ve geleceği olmayan bir eğilim olarak görür.

Şu bir gerçektir ki, dışa açılma adı altında, sanayilerini bile yeterince geliştirememiş ülkeler, iktisadî yapılarını dünyaya kenetleyebilme çabası içerisindeyler. Bu nedenle, bugün, artık, tek taraflı iktisadî hegemonyadan söz etmek te oldukça güçtür. Dolayısıyla, dünya üzerinde merkezî planlamaya yönelmiş ülkelerin durgunluğu ile 'serbest piyasa'yı izlemekte olan kimi ülkelerin hızlı gelişmesi arasında göz ardı edilemeyecek denli büyük farklar oluşmaya başladığı da yine önemli bir gerçekliktir.

Giderek sınırlar aşırı bütünleşmeler, ya da evrensel birleşme zeminleri oluşmaya başlamıştır. Böyle bir yeni iklimin oluşmasından siyaset de payını hiç şüphesiz almaktadır. Bu nedenle, cereyan etmekte olan bu iklime göre, siyaseti, kurallar ve kurumlar olarak gören klasik ve mekanik *Newtonian demokrasi* anlayışının yetersizliği göze çarpmaktadır. Dolayısıyla, insanın siyasal arenanın merkezine doğru çekildiği bir başka ortam, *kattılımcı demokrasi* dikkatleri üzerine çekmeye başlamıştır. Böylelikle, siyasal aktörlerin, yönetsel mekanizmaları etkileme kanallarının artacağı düşünülmektedir. İşte, tam bu noktada, sivil toplum anlayışı gündeme gelmektedir. *'Kendi kendini yöneten, kendi geleceğine karar veren, bu konuda etken, bilinçli bir vatandaş*

topluluğu', bugün yalnızca özlenen değil, oluşan bir varlık gibi karşımızda durmaktadır. "Organik toplumun dar, sınırlı, dışlayıcı ve 'küçük' dünyasının tehlikelerinden toplumu ve bizatihi devleti kurtaracak ve koruyacak olan da sivil toplumun kendisidir. (...) Sivil toplumun özünde ve mantığında mevcut olan organik toplumla doku uyumsuzluğu, devletin de tek kurtuluş umududur." (Türköne, 2003: 57) Hiç kuşkusuz diyebiliriz ki, ulus-devlet kavramının dünyada yeniden irdelenmesinden kaynaklanan ekonomik, siyasal ve kültürel dinamiklerden Türkiye de kendine düşen payı almaktadır. Ulus-devletin sermaye, bilgi akışı, çevre, silah üretimi ve terör gibi önemli konularda, etnik boyuttan ötürü, bugüne kadar, milliyetçi hareketlerle bir yol izlemesi, çözüm bekleyen en önemli sorununu oluşturmaktadır.

'Homojenleşmek', bir diğer anlatımla, bir ve aynıların toplumsal örgütlenmesini kurmak, çağcıl devletin temel bir ilkesi iken, buraya kadar değinilmekte olan yeni bir dalganın eşiğinde, ulusun da aslında bir azınlıklar koalisyonu olduğunun dinamiklerini yaratabilmek, bu noktada, oldukça önemli bir aşamadır. Bu çaba aynı zamanda 'ağrısız' bir uluslaşabilmenin alt yapısını oluşturacaktır. Bu doğrultuda, devlet-din ilişkisi de, farklı etnik grupların iç ilişkileri de, iç barışın ve toplumsal bir uzlaşımın ana motiflerine dönüşeceklerdir. Dolayısıyla, sonuç olarak, ikinci dalganın, bir başka söyleyişle, milliyetçi çağcıllaşma döneminin totaliter izler taşımasının tam tersine, bu yeni dönem, kendimizi nasıl ve

ne olarak tanımlarsak tanımlayalım, bir arada yaşamanın *sine qua non* kurallarının yeniden belirleneceği bir evre olmalıdır.

Üstelik yeni çağın özellikleri niteliğindeki küresel bakış, insana saygı, kültürel çoğulculuk Türk insanının gelenek ve göreneklerinde yer etmiş özelliklerdir. Ekonomide yaşamakta olan tüm sancılara karşın, piyasa ekonomisi de tüm hızıyla yerleşmesini sürdürmektedir. Siyasette de *Jakobenizm* yaklaşımı artık geçerliliğini yitirmiş gözükmektedir. Açıkça görüldüğü üzere, katılımcı demokrasinin istem ve dinamiklerini yaşamımıza her geçen gün biraz daha anlam katmaktayız. Kültürel yaşantımızda da çoğulculuğu tarihsel bir dirilişle yeniden yorumlayabilir ya da canlandırabilirsek, tek eksikimiz 'vizyon' ve gönül birliği kalır.

Ulusal kimlik, kendi kaderini belirleme hakkı ile denk değildir. Kendi kaderini belirleme hakkı da, ulusal devlet ile özdeş değildir. Bu nedenle bize göre, çeşitlenme ve bölünmeyi içselleştirebilecek en elverişli siyasal yapıyı saptamanın yaşamsal değeri ortadadır. Öyle ki, bunun sonucunda, kimi devletler, kültürlerinin çeşitliliğini, ortak bir yurttaşlık ülküsü ile kaynaştırarak 'nötralize' olacaklar, kimileri 'fedarasyon'lar oluşturacak, kimileri ise de başka azınlıklara özerklikler veren ulus devletler olabileceklerdir. Dolayısıyla, bu görünümünden hareketle, sonuç olarak da, 'yurttaşlık'ın ve 'milliyetçilik'in olmuş bitmiş, her anlamda tamamlanmış değil, aksine, sürekli devinen, sürekli oluşum içerisinde bulunan, uçları açık bir tasarım olduğunu bir kere daha vurgulamakta yarar görmekteyiz.

İçinde bulunduğumuz süreçte, 'egemenlik' kavramının yeniden tanımlandığına, bu bağlamda da, dünya genelindeki dinamiklerin ve 'siyasal konjonktür'ün zorlandığına tanıklık etmekte olduğumuz açıktır. Dolayısıyla, bize göre, bu süreçte, yurttaşlık kavramının, özellikle de felsefesinin yeniden anlamlandırıldığı '*polycentric*' dediğimiz, hoşgörülü ve dolayısıyla köşeli olmayan milliyetçilik yaklaşımı doğrultusunda, '*klasik milliyetçilik*' anlayışının yeni bir tanıma doğru yelken açması gerektiği de tartışılmaz gözükmektedir. Bu nedenle, Türkiye de, bu oluşuma ayak uydurarak, kendine özgü bileşimini bir biçimde kendi dinamiklerinden süzecektir umudunu taşımaktayız.

Kaynakça:

- ANDERSON, Benedict, **Hayalî Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev., İskender Savaşır, İstanbul, Metis Yay., 1995.
- ARENDR, Hannah, **Geçmişle Gelecek Arasında**, Çev., Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yay., 1996.
- ATİKER, Erhan, **Modernizm ve Kitle Toplumunu**, Ankara, Vadi Yay., 1998.
- BARBER, Benjamin, **Güçlü Demokrasi-Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset**, Çev., Mehmet Beşikçi, İstanbul, Ayrıntı Yay., 1995.
- BİLGİN, Nuri, **Kollektif Kimlik**, İstanbul, Sistem Yay., 1995.
- 6 Birnbaum Pierre, **Sociologie de nationalisme**, Paris, Puf, 1997.

- BRETON, Roland, *L'ethnopolitique*, Paris, Puf, coll. 'Que sais-je?', No.2984, 1995.
- CONNOLLY, William, *Kimlik ve Farklılık*, Çev., Fermâ Lekesizalın, İstanbul, Ayrıntı Yay., 1995.
- FREUD, Sigmund, *Kitle Psikolojisi ve Psikanaliz Üzerine*, Çev., Kâmuran Şipal, İstanbul, Cem Yay., 1990.
- FREUD, Sigmund, *Uygarlık, Din ve Toplum*, Ankara, Öteki Yay., 1995.
- FULLER, Graham E., *Demokrasi Tuzağı*, İstanbul, Altın Kitaplar Yay., 1996.
- GERSTLE, Jacques, *La Communication politique*, Paris, Puf, 1992.
- GÜRBÜZ, Yaşar, *Siyasal Sistemler*, İstanbul, May Yay., (tarihsiz).
- HABERMAS, Jürgen, *Kamusalın Yapısal Dönüşümü*, Çev., Tanıl Bora, Mithat Sancar, İstanbul, İletişim Yay., 2000(1997).
- HABERMAS, Jürgen, *'Öteki' Olmak, 'Öteki'yle Yaşamak-Siyaset kuramı Yazıları*, Çev., İlknur Aka, İstanbul, YKY, 2002.
- HOBSBAWM, J.Eric, *1780'lerden Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, Çev., Osman Akınhay, İstanbul, Ayrıntı Yay., 1995(1993).
- İNSEL, Ahmet, "Milliyetçilik ve Kalkıncılık", *Milliyetçilik – Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, Cilt 4, İstanbul, İletişim Yay., 2002.

- KAZGAN, Gülten, **İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul, Remzi Kitabevi Yay., 1993.
- KEANE, John, **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar**, Çev., E.Akın, A.Bora, A.Çiğdem, L.Köker, M.Küçük, A.Nur, İstanbul, Ayrıntı Yay., 1993.
- KEYMAN, E.Fuat, "Kamusal Alan ve Cumhuriyetçi Liberalizme", **Doğu Batı**, Yıl 2, Sayı 5, Ocak 1998-9.
- KÖKER, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul, İletişim Yay., 3.Baskı, 1995(1990).
- KYMLICKA, Will, **Çokkültürlü Yurttaşlık**, Çev., Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı yay., 1998.
- LEVI-STRAUSS, Claude, **İrk, Tarih ve Kültür**, İstanbul, Metis Yay., 1997(1985).
- MÜFTÜOĞLU, Aydın, "Liberal Kamusal Alan:Rawls'un Uzlaşımçı Liberal Kültürü", **Sivil Toplum (1) 2**, 2003.
- RAMONET, Ignatio, **La Tyrannie de la communication**, Paris, E.Galilée, 1999.
- SARTORI, Giovanni, **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Çev., T.Karamustafaoglu, M.Turhan, Ankara, Yetkin Yay., 1996.
- TOCQUEVILLE, Alexis, **Amerika'da Demokrasi**, Çev., İhsan Sezal, Fatoş Dilber, Ankara, Yetkin Yay., 1994.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, "Devletli Sivil Toplum", **Sivil Toplum (1) 2**, 2003.

- VARDAR, Berke (yönetiminde), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, ABC Yay., 1988.
- WAGNER, Peter, **Modernliğin Sosyolojisi**, Çev., Mehmet Küçük, İstanbul, Sarmal Yay., 1996.
- WILLIAMS, Raymond, **Kültür**, Çev., Suavi Aydın, Ankara, İmge Kitabevi Yay., 1993.

